

Maciej Kowalewski

Uniwersytet Szczeciński

 <https://orcid.org/0000-0003-2650-3792>

Zmieniające się obywatelstwo miejskie

1. Wstęp

Dziękuję za zaproszenie do publikacji w tomie jubileuszowym. To przyjemność tym większa, że dorobek profesora Pawła Starosty należy do kanonu polskich studiów miejskich i badań nad społecznościami lokalnymi. To oczywiste, że monografie takie jak *Poza metropolią: wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego* (1995) autorstwa Jubilata stały się ważnym elementem formowania dyskusji o ładzie społecznym, wspólnocie i polskim samorządzie. Wymieniona tu książka przybliżyła, jak wiadomo czytelnikom, dorobek teoretyczny i metodologiczny badań nad sensem pojęcia *community*. Nie była to jednak praca przeglądowa, ale oferująca ujęcie nowe, podkreślające wielopoziomowość porządku społecznego. Co jednak najistotniejsze, dominujący w pracach Starosty z tego okresu paradygmat strukturalno-funkcjonalny rezonował z „naturalistycznym” spojrzeniem na odradzający się polski samorząd. W tym spojrzeniu państwo funkcjonowało jako rodzaj hierarchicznej, organicznej konstrukcji, której najbardziej podstawowy element (gmina) pełni najistotniejsze funkcje. Waga instytucjonalnego mezoporządku (obecna we wspomnianym paradygmacie) była chętnie przyjmowana przez rodzącą się klasę samorządowców, którzy widzieli w swojej pracy horyzont budowania państwa na nowo, sens aktywności na rzecz wspólnoty. Dzisiaj ten rodzaj myślenia o samorządzie jest krytykowany w przestrzeni publicznej, coraz częściej samorząd postrzegany jest jako „buntujący się organ” wobec centralizującego się państwa. W czasach, kiedy powstawała książka *Poza metropolią...*, wiara, nadzieja i miłość pokładane w polskiej lokalności były niepomiarne większe niż dzisiaj – zarówno po stronie konserwatywnej, jak i lewicowej.

Pochylając się w swoich analizach nad miastem, wspólnotą wiejską, lokalnością, korzystaliśmy więc z dorobku Jubilata. Własne badania (prowadzone w duchu wielopoziomowości wskazanej przez prof. Starostę) nad osiedlami budownictwa społecznego zwróciły moją uwagę na jeszcze inną, a nieobecną w przywołanej koncepcji kwestię: w jaki sposób psychospołeczne więzi, styczności społeczne, lokalne tożsamości i relacje zmieniają się pod wpływem instrumentów lokalnej polityki, takiej jak budownictwo społeczne. Wtedy jeszcze powszechnie nie posługiwaliśmy się w Polsce kategoriami „obywatelstwa lokalnego” czy „obywatelstwa miejskiego”; dzisiaj są one dobrze zadomowione w analizach miasta i lokalności. Niech zatem moim wkładem w jubileuszową publikację będzie krótkie *résumé* najistotniejszych przeobrażeń obywatelstwa miejskiego.

2. Studia nad miejskim obywatelstwem

106 Jak wskazywało już wielu autorów, zainteresowanie kategorią społeczeństwa obywatelskiego i obywatelnością w praktyce politycznej wzrasta w sytuacji kryzysu państwa i jego instytucji: ich niezdolności do sprawowania władzy, deficytu kompetencji itd. (Hirschl 2020; Bauböck, Orgad 2020). Kryzysy te, rzecz jasna, posiadają najczęściej egzogenny, tj. pozamiejski charakter. Kryzys energetyczny i humanitarny wywołany przez zbrodniczą agresję Rosji na Ukrainę, pandemia, polityka centralizacyjna – to najważniejsze z nich. Ale owo zainteresowanie wiąże się nie tylko z kryzysami, ale też z przeobrażeniami samego społeczeństwa. Przeobrażeniom podlega również miasto oraz aktywność polityczna jego mieszkańców, stąd uwaga badaczy „na nowo” koncentruje się wokół „miejskiego społeczeństwa obywatelskiego” (Zagała 2008).

Nie ulega wątpliwości, że obywatelstwo miejskie należy rozpatrywać w kontekście globalizacji, lokalnej przebudowy i de- lub reterytorializacji (Brodie 2000), a przede wszystkim w kontekście politycznego odrodzenia miast (Barber 2014). Od dłuższego czasu badacze zwracają uwagę na rosnący wkład miast w kształtowanie polityk zmieniającego się świata oraz na predyspozycje miast do tworzenia polityk poza państwem narodowym (Purcell 2006; Hughes 2019; Szymański 2019), zwłaszcza w kontekście kryzysów narodowych i napięć powstających w relacji państwo–miasto. W obliczu kryzysów doświadczanych na poziomie lokalnym rośnie zapotrzebowanie na „myślenie jak miasto”

zamiast „myślenia jak państwo” (*thinking like a city, not thinking like a state*), jak to określił Avner de Shalit (2020).

W studiach nad obywatelstwem miejskim można wyróżnić trzy główne kierunki: (1) refleksje nad teorią innych (niepaństwowych) form obywatelstwa, połączone z badaniem historii miast jako miejsc ekspansji lub ograniczania obywatelstwa (Isin 2002; Cunningham 2011; Prak 2018; Śmiechowski 2020); (2) włączenie kwestii obywatelstwa miejskiego do badań dotyczących politycznego znaczenia i tożsamości współczesnego miasta (Balibar 1996; Harvey 2012; Kowalewski 2016); (3) badania nad korzystaniem z praw wynikających z obywatelstwa miejskiego w różnych ujęciach kontekstualnych i dyscyplinarnych odnoszących się do rozwiązań formalnych i lokalnych polityk miejskich (Bauböck 2003; Holston 2008; Eizaguirre i in. 2017).

Najczęściej spotykane sposoby definiowania obywatelstwa miejskiego odnoszą się do kategorii (1) statusu i praw (perspektywa formalna) oraz (2) praktyk i tożsamości (perspektywa substancjalna). Definicja obywatelstwa miejskiego jako statusu odnosi się do uprawnień i dostępu do usług społecznych wynikających z bycia mieszkańcem danego miasta (Bauböck 2003; Theiss 2021). Konsekwencją przyjęcia formalnej definicji mieszkańca miasta jest m.in. możliwość określenia liczby mieszkańców. To jeden z podstawowych parametrów statystycznych, a zarazem jeden z trudniejszych do ustalenia. Czy mieszkańcem jest tylko osoba płacąca na terenie miasta podatki, czy jest nim także bezdomny, czasowy użytkownik, student, imigrant (Kubicki 2021)? Cały ten trud jest wart podjęcia nie tylko ze względu na naukową rzetelność, ale – być może przede wszystkim – ze względu na efekt, jaki wywołują informacje o zmieniającej się liczbie mieszkańców. W narracjach, w których przyrost liczby ludności jest uznawany za sukces, wyludniająca się miasto jest etykietą porażki. Tak jakby samoograniczenie liczby mieszkańców i rozlewania się miasta nie mogło przynosić pozytywnych efektów. Z drugiej strony odwołanie się w definicjach do kwestii tożsamościowych i praktyk oznacza, że obywatelstwo miejskie jest potwierdzane poprzez konkretne działania (Canepari, Rosa 2017; Michalska-Żyła, Brzeziński 2017). Trudno się zatem dziwić, że władze miejskie niechętnie w swoich politykach społecznych powołują się na kwestie subiektywnej identyfikacji, skoro w grę wchodzi pieniądze.

W skrótoowo zrelacjonowanej powyżej dyskusji brakuje, jak sądzę, odwołania do kategorii wartości i cech miejskiego obywatela. Nie chodzi mi przy tym o kwestie formalnego przymusu uczestnictwa w miejskiej demokracji (który w skrajnym przypadku mógłby oznaczać

wprowadzenie przymusowej partycypacji w budżecie obywatelskim lub obowiązkowych konsultacji społecznych), ale o zestaw wyobrażonych i akceptowanych cech dobrej mieszcanki/dobrego mieszkańca. Jeśli gotowi jesteśmy uznać nadrzędność obywatelstwa definiowanego w kategorii praktyk i tożsamości, to zastanówmy się, które z nich są pożądane – w odniesieniu do interesu miejskiej wspólnoty.

Badacze przedstawili więc inne (nieformalne i niesubstancjalne) perspektywy: odwołują się one do wartości nadrzędnych i definiują obywatelstwo miejskie jako środek do celu, którym jest (lub może być): sprawiedliwość społeczna (Eizaguirre i in. 2017), przestrzeganie praw człowieka (Varsanyi 2006) czy korzystanie z prawa do miasta. Z kolei Maarten Prak (2018) sugeruje, że obywatelstwo miejskie powinno być rozpatrywane nie tyle w kategoriach uprawnień lub moralnych praw, ile raczej w kategoriach ekonomicznych, takich jak własność i dostęp. W konsekwencji przyznanie obywatelstwa miejskiego jest narzędziem inwestycyjnym o spodziewanej w przyszłości określonej stopie zwrotu.

Wzrost znaczenia obywatelstwa miejskiego wpisuje się w zmiany dotyczące skalarności polityki i rosnącego statusu polityki lokalnej (Le Galès 2021). Nie dziwi zatem, że termin ten przeniknął do języka prezydentów miast i wyszedł poza pole akademickie oraz sferę narracyjnych wpływów ruchów miejskich. Ma to także niekorzystne konsekwencje – szeroka interpretacja obywatelstwa miejskiego rozmywa to pojęcie; nawet w dziedzinie studiów obywatelskich (i miejskich) istnieje zbyt wiele definicji.

W dyskusji nad obywatelstwem miejskim można zauważyć idealistyczne założenie wynikające z wiary w ciągłość miast jako autonomicznych podmiotów, które obiecują wolność, ochronę i lepsze życie. Obywatelstwo miejskie jest jednak nie tylko pozytywnym narzędziem wyzwolenia, ale także instrumentem rządzenia, dyscypliny i nadzoru (Lebuhn 2013). Jak zauważyła Patricia Wood, „miasto jest polem zmagania, z potencjałem na nadzwyczajną emancypację oraz na nadzwyczajną, opresyjną kontrolę” (Wood 2014: 140).

Poczucie bycia obywatelem wiąże się z miastem jako bytem idealnym i niezależnym od zmienności kontekstów społecznych i politycznych. To w mieście ścierają się ideologiczne założenia miejskiej wspólnoty z obowiązkami i ponadlokalną przynależnością; choć oczywiście w zależności od systemu politycznego to poczucie obywatelstwa może być wzmacniane lub tłumione. Zasady obecności religii w przestrzeni publicznej (Körs, Lehmann 2020), problemy ubóstwa mieszkaniowego (Pérez 2017) czy „widoczność” mniejszości seksualnych (Grundy,

Smith 2005) to tylko niektóre z aspektów, na których skupia się publiczna debata na temat obywatelstwa (miejskiego) i praw człowieka. Mobilizacja osób pozbawionych tych praw odbywa się przede wszystkim w mieście i choć wykluczenie nie jest wyłącznie jego domeną, staje się widocznym problemem w zróżnicowanym środowisku.

3. Państwo i miasto: nowe relacje, nowe napięcia

Zazwyczaj obywatelstwo miejskie ma charakter relacyjny i jest przeciwstawiane obywatelstwu narodowemu lub globalnemu w kontekście skali politycznej, zarządzania, tożsamości i praktyk. Ważnym punktem odniesienia w przywołanych dyskusjach pozostaje państwo narodowe (od którego autonomiczne miasto jest drogą ucieczki lub wobec którego jest alternatywą). W pewnym sensie obywatelstwo miejskie „obsługuje” braki państwa i uprawnień obywatelstwa narodowego.

Dyskusje o roli obywatelstwa miejskiego oznaczają, że wciąż aktualne są klasyczne dychotomie, takie jak: status przypisany – status osiągniany, subiektywizm identyfikacji – obiektywizacja cech. Wcześniejsze sposoby rozumienia różnorodności mieszkańców miast (w tym różnorodności etnicznej) zmieniają się w następstwie zmian dawnych paradygmatów przynależności zbiorowej opartych na podzieleniu tożsamości etniczno-narodowej i obywatelstwa. W obszarze nauk społecznych (pewnie w większym stopniu niż w sferze praktyk politycznych) tożsamości mogą być postrzegane jako hybrydowe, płynne, wielowymiarowe i dynamiczne (zmiennie). Pytania o sens pojęcia „mieszkaniec/mieszkanca miasta” zadawane są więc w tym samym kontekście, co pytania o konsekwencje subiektywizacji identyfikacji płciowej lub narodowej. I wywołują podobne reakcje emocjonalne, także dlatego, że miasta to podmioty tworzące autonomiczne polityki, wyznaczające prawa i do pewnego stopnia współdefiniujące społeczne tożsamości.

Procesom tym towarzyszy intensyfikacja imigracji (która jest głównie zjawiskiem miejskim), wzrost tendencji autorytarnych i populistycznych wzmacniających napięcia między miastami i państwami, rosnące zapotrzebowanie na adekwatną strategię reagowania na zdarzenia kryzysowe w miastach, wreszcie – rekonfiguracje wyobrażeń miejskości. Wszystkie te zjawiska łącznie (tj. dyskusje wokół statusu obywatelstwa miejskiego i procesy polityczne) powodują, że obywatelstwo miejskie znalazło się w nowej fazie przeobrażeń: odnoszą się one przede

wszystkim do obszarów relacji państwo–miasto oraz napięć między włączającym i wykluczającym charakterem obywatelstwa miejskiego. Poniżej przedstawiam pytania, które rodzą się w odniesieniu do nich w studiach nad miastem i wspólnotami (choć zdają sobie sprawę z niejednorodności modelu obywatelstwa miejskiego i znaczących różnic w pozycji politycznej miast globalnego południa i globalnej północy).

(1) Relacje państwo–miasto. Jaka jest relacja miejskiego obywatelstwa do obywatelstwa państwowego (i ponadpaństwowego) – czy jest nią uzupełnianie, czy raczej zastępowanie? W jakich obszarach będzie dochodziło do napięć pomiędzy miastem a państwem/państwami? Czy miasta zyskują większy wpływ polityczny (jak go mierzyć?) oraz zdolność do tworzenia polityki migracyjnej i klimatycznej poza państwem narodowym (Silver i in. 2010) lub organizacjami ponadnarodowymi? Czy te napięcia przyniosą efekt w postaci centralizacji (i ograniczania miejskiej autonomii), czy decentralizacji i nadawania miastu uprawnień takich, jak mają regiony w państwach federalnych?

(2) Napięcie pomiędzy tendencjami włączającymi i wykluczającymi. Czy występować będzie wykluczenie (i domaganie się tego wykluczenia) określonych osób z posiadanych praw? Innymi słowy, w jakim zakresie lokalne władze miejskie ulegać będą naciskom lub protestom przeciwko uchodźcom i migrantom, realizując *de facto* polityki dyskryminujące? Do jakiego stopnia miasta staną się frontem wojny kulturowej w zmaganiach między ideałem równości a ideałem różnicy? Pandemia, a obecnie polityka oszczędności w obliczu kryzysu energetycznego stały się okazją do praktyk ograniczania uprawnień. W jaki sposób w tych warunkach przejawiać się będzie domaganie się realizacji kontraktu w ramach posiadanego już obywatelstwa miejskiego?

(3) Rola nowych technologii. Wraz z przeobrażeniami miasta w środowisko o hybrydowym charakterze (w którym płaszczyzna cyfrowa i fizyczna przenikają się nawzajem) narzędzia geolokalizacyjne, platformy, wykorzystanie danych – składające się na koncept *smart city* – są już nie tylko projektami przyszłej rzeczywistości, ale materialnym, codziennym doświadczeniem mieszkańców miast. W dyskusjach wokół cyfrowego obywatelstwa mieszkańców miast (*urban digital citizenship* – por. Calzada 2023; Domaradzka i in. 2022; Kylasam Iyer, Kuriakose 2023; Antenucci, Tomasello 2023) zwraca się uwagę, że cyfrowe rozwiązania funkcjonują przede wszystkim w globalnym obiegu i w związku z powiązaniem z operatorami danych i dostawcami oprogramowania (nawet tak banalnego, jak to służące do obsługi monitoringu miejskiego)

należy je rozpatrywać poza lokalnym, miejskim kontekstem. Krótko mówiąc, wpływ aktorów globalnych na kształt cyfrowego miasta i miejskiego obywatelstwa jest dzisiaj znaczący. Aktorzy ci modelują nie tylko usługi miejskie, kwestie mobilności czy logistyki, ale operując również kategoriami takimi jak selekcja, dostępność, profilowanie biometryczne (Amoore 2006), współdecydują o tym, kto może zostać uznany za obywatela miasta.

Wiele wskazuje na to, że trudna do pogodzenia z państwem narodowym relacja praw i tożsamości oraz praktyka obywatelstwa może mieć inny charakter w odniesieniu do miasta późnej nowoczesności, gdzie obserwujemy konflikty interesów wspólnoty i jednostek. W praktyce życia codziennego miejskie obywatelstwo to nie tylko kwestia władzy czy definiowania tożsamości, ale – być może przede wszystkim – instrument rządzenia i ustanawiania polityki miejskiej, a skoncentrowane na obywatelu inteligentne miasta odgrywają tu ważną rolę (Cardullo, Kitschin 2019).

W koncepcji obywatelstwa miejskiego można znaleźć ideę równości i prawa mieszkańców do miasta, a także rozwiązania dotyczące życia codziennego i infrastruktury miejskiej. Te ostatnie mają szczególną wartość w czasach kryzysowych, kiedy miasta stają przed koniecznością minimalizowania skutków nierówności ekonomicznych, etnicznych, terytorialnych i innych form nierówności społecznych. Pandemia koronawirusa wyeksponowała pola nierówności powiązane z prawami mieszkańców miast, takie jak regulacje dotyczące przemieszczania się (co dotknęło zwłaszcza mieszkańców miast transgranicznych; Kajta, Opiłowska 2022), izolacje i przesiedlenia, ograniczony dostęp do zasobów (Recio i in. 2021). Z drugiej jednak strony środowisko miejskie, choć stwarzało zagrożenie epidemiczne poprzez wysoki poziom gęstości zaludnienia, to dzięki strukturom nieformalnym, oddolnej mobilizacji i solidarności umożliwiało wsparcie osób dotkniętych samą chorobą lub trudnościami w zaspokajaniu istotnych potrzeb – w szczególnie trudnej sytuacji znalazły się bowiem osoby nieposiadające dostępu do publicznych usług medycznych i niektórych świadczeń pomocowych. Aktywność mieszkańców miast i wzajemna pomoc, którą można było zaobserwować w czasie pandemii Covid-19, jest przykładem renesansu miejskiej aktywności obywatelskiej. Poszukiwanie alternatywnych i bardziej sprawiedliwych form rządzenia, regulowanie przepływu kapitału, przeciwdziałanie zagrożeniom zewnętrznym – to czynniki, które mogą stać się powodem do dumy mieszkańców miast.

Definiowanie obywatelstwa lokalnego w rozrastających się metropoliach wiąże się nie tylko z kwestiami przynależności do lokalnej społeczności, ale także z określeniem zakresu osób uprawnionych do korzystania z lokalnych usług społecznych (Marinelli, Parisi 2020). Jedno z kluczowych wyzwań w tym obszarze dotyczy utrudnienia bądź ułatwienia migrantom bez prawa pobytu dostępu do usług miejskich. Władze lokalne mogą wydawać np. stosowne dokumenty identyfikacyjne (tzw. „karty miejskie”), które pozwalają osobom nieposiadającym praw na obszarze danego kraju na uzyskanie niektórych świadczeń, jednak wyłącznie w obrębie danego miasta – nie przyznają zatem np. prawa do prowadzenia pojazdów lub nabywania nieruchomości. Być może obywatelstwo miejskie można uznać za czynnik atrakcyjny nie tylko dla klasy kreatywnej, ale także dla imigrantów, których do miast przyciągać będzie dostępność praw i usług społecznych.

Oczywiście przykładów rozwiązań ze sfery usług miejskich składających się na koncept obywatelstwa miejskiego można podać więcej. Jednak opisywanie lokalnych polityk nie wystarczy, potrzeba nam szerszego obrazu, odniesienia do „wspólnego rdzenia”, źródłowego ideału, który można zdefiniować następująco: istotą miejskiego obywatelstwa jest autonomiczna miejskość (jako wyobrażenie i formalne uprawnienia), zakorzeniona w historii europejskich miast. Narracja miejskości podejmowana jest jako rama rozwoju i czynnik przyciągający mieszkańców, których prawa są zabezpieczane i realizowane przez instytucje miejskie.

112

Bibliografia

- Amoore L. (2006), *Biometric Borders: Governing Mobilities in the War on Terror*, „Political Geography”, 25 (3), s. 336–351.
- Antenucci I., Tomasello F. (2023), *Three Shades of 'Urban-Digital Citizenship': Borders, Speculation, and Logistics in Cape Town*, „Citizenship Studies”, 27 (2), s. 247–270.
- Balibar E. (1996), *Is European Citizenship Possible?*, „Public Culture”, 8 (2), s. 355–376.
- Barber B.R. (2014), *Gdyby burmistrzowie rządzili światem: dysfunkcyjne kraje, rozkwitające miasta*, tłum. H. Jankowska, K. Makaruk, Warszawa: Wydawnictwo Literackie Muza SA.
- Bauböck R. (2003), *Reinventing Urban Citizenship*, „Citizenship Studies”, 7 (2), s. 139–160.
- Bauböck R. (2020), *Cities vs States: Should Urban Citizenship be Emancipated from Nationality?*, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, „EUI Working Papers RSCAS”, 16, s. 1–6.

- Brodie J. (2000), *Imagining Democratic Urban Citizenship*, [w:] E.F. Isin (red.), *Democracy, Citizenship, and the Global City*, London: Routledge, s. 110–128.
- Calzada I. (2023), *Emerging Digital Citizenship Regimes: Pandemic, Algorithmic, Liquid, Metropolitan, and Stateless Citizenships*, „*Citizenship Studies*”, 27 (2), s. 160–188.
- Canepari E., Rosa E. (2017), *A Quiet Claim to Citizenship: Mobility, Urban Spaces and City Practices Over Time*, „*Citizenship Studies*”, 21 (6), s. 657–674.
- Cardullo P., Kitchin R. (2019), *Smart Urbanism and Smart Citizenship: The Neoliberal Logic of ‘Citizen-Focused’ Smart Cities in Europe*, „*Environment and Planning C: Politics and Space*”, 37 (5), s. 813–830.
- Cunningham F. (2011), *The Virtues of Urban Citizenship*, „*City, Culture and Society*”, 2 (1), s. 35–44.
- Domaradzka A., Biesaga M., Domaradzka E., Kołodziejczyk M. (2022), *The Civil City Framework for the Implementation of Nature-Based Smart Innovations: Right to a Healthy City Perspective*, „*Sustainability*”, 14 (16), 9887.
- Eizaguirre S., Pradel-Miquel M., García M. (2017), *Citizenship Practices and Democratic Governance: ‘Barcelona en Comú’ as an Urban Citizenship Confluence Promoting a New Policy Agenda*, „*Citizenship Studies*”, 21 (4), s. 425–439.
- Grundy J., Smith M. (2005), *The Politics of Multiscalar Citizenship: The Case of Lesbian and Gay Organizing in Canada*, „*Citizenship Studies*”, 9 (4), s. 389–404.
- Hamann U., Türkmen C. (2020), *Communities of Struggle: The Making of a Protest Movement Around Housing, Migration and Racism beyond Identity Politics in Berlin*, „*Territory, Politics, Governance*”, 8 (4), s. 515–531.
- Harvey D. (2012), *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, London, New York: Verso Books.
- Hirschl R. (2020), *City, State: Constitutionalism and the Megacity*, Oxford: Oxford University Press.
- Holston J. (2008), *Insurgent Citizenship: Disjunctions of Democracy and Modernity in Brazil*, Princeton: Princeton University Press.
- Hughes S. (2019), *Repowering Cities: Governing Climate Change Mitigation in New York City, Los Angeles, and Toronto*, Ithaca: Cornell University Press.
- Isin E. (2002), *City, Democracy and Citizenship: Historical Images, Contemporary Practices*, [w:] E.F. Isin, B. Turner (red.), *Handbook of Citizenship Studies*, London: Sage, s. 305–316.
- Kajta J., Opilowska E. (2022), *The Impact of Covid-19 on Structure and Agency in a Borderland. The Case of Two Twin Towns in Central Europe*, „*Journal of Borderlands Studies*”, 37 (4), s. 699–721.
- Körs A., Lehmann K. (2020), *Interreligious Dialogue Activities in East Germany: Low Levels of Activities within Official Organizational Structures*, „*Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society*”, 6 (2), s. 491–512.
- Kowalewski M. (2016), *Obywatelstwo miejskie. Wokół idei i niektórych rozwiązań formalnych*, „*Przegląd Socjologiczny*”, 65 (1), s. 27–47.
- Kubicki P. (2021), *Odporność miast i nowe polityki miejskie*, „*Politeja*”, 74, s. 225–239.
- Kylasam Iyer D., Kuriakose F. (2023), *Becoming Digital Citizens: Covid-19 and Urban Citizenship Regimes in India*, „*Citizenship Studies*”, 27 (2), s. 230–246.

- Le Galès P. (2021), *The Rise of Local Politics: A Global Review*, „Annual Review of Political Science”, 24 (1), s. 345–363.
- Lebuhn H. (2013), *Urban Citizenship, Border Practices and Immigrants’ Rights in Europe: Ambivalences of a Cosmopolitan Project*, „Open Citizenship”, 4 (2), s. 12–21.
- Marinelli A., Parisi S. (2020), *(Smart) City and the (Open) Data. A Critical Approach to a Platform-Driven Urban Citizenship*, „Partecipazione e Conflitto”, 13 (2), s. 1168–1179.
- Michalska-Żyła A., Brzeziński K. (2017), *Budżet partycypacyjny jako mechanizm współzrządzenia miastem*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio K – Politologia, 24 (2), s. 205–223.
- Pérez M. (2017), *Reframing Housing Struggles: Right to the City and Urban Citizenship in Santiago, Chile*, „City”, 21 (5), s. 530–549.
- Prak M. (2018), *Citizens without Nations: Urban Citizenship in Europe and the World, c. 1000–1789*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Purcell M. (2006), *Urban Democracy and the Local Trap*, „Urban Studies”, 43 (11), s. 1921–1941.
- Recio R.B., Lata L.N., Chatterjee I. (2021), *Rising Inequalities, Deepening Divides: Urban Citizenship in the Time of Covid-19*, „Geographical Research”, 59 (4), s. 500–513.
- Shalit A. de (2020), *Thinking Like a City, Thinking Like a State*, [w:] R. Bauböck, L. Orgad (red.), *Cities vs States: Should Urban Citizenship be Emancipated from Nationality?*, „EUI Working Paper RSCAS”, 16, February, s. 7–9.
- Silver H., Scott A., Kazepov Y. (2010), *Participation in Urban Contention and De-liberation*, „International Journal of Urban and Regional Research”, 34 (3), s. 453–477.
- Szymański A. (2019), *De-Democratization: The Case of Hungary in a Comparative Perspective*, „PS: Political Science & Politics”, 52 (2), s. 272–273.
- Śmiechowski K. (2020), *Kwestie miejskie. Dyskusja o problemach i przyszłości miast w Królestwie Polskim 1905–1915*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Theiss M. (2021), *Local Routes to Preschool – Access Policies in Polish Municipalities from a Social Citizenship Perspective*, „European Journal of Social Work”, 24 (2), s. 290–301.
- Varsanyi M. (2006), *Interrogating ‘Urban Citizenship’ vis-à-vis Undocumented Migration*, „Citizenship Studies”, 10 (2), s. 229–249.
- Wood P.B. (2014), *Urban Citizenship*, [w:] H.-A. van der Heijden (red.), *Handbook of Political Citizenship and Social Movements*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, s. 133–153.
- Zagała Z. (2008), *Miejskie społeczeństwo obywatelskie i jego przemiany*, [w:] A. Kościański, W. Misztal (red.), *Spoleczeństwo obywatelskie. Między ideą a praktyką*, Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN, s. 219–234.